

Juridiken som en normativ vetenskap: Kelsens »normlogiska« krav¹

PANU MINKKINEN

Vad betyder det då man påstår att juridiken är en normativ disciplin? Kan man bara hänvisa till rättsvetenskapens normativa forskningsobjekt, det interna perspektivet och de dogmatiska slutsatserna som man tydligen då måste dra? Vad är en normativ vetenskap överhuvudtaget? Artikeln behandlar frågor rörande juridikens normativitet med en fenomenologisk läsning av Hans Kelsens teori om suveränitet. Artikeln hävdar att juridiken är en normativ disciplin på två olika nivåer: på nivån av juridikens normativa föremål («rättsnormer»), men också på nivån av rättsvetenskapens epistemologiska förutsättningar («logik»).

1. Normativitet och den medverkandes synpunkt

Ofta säger man att juridiken, i motsats till de andra samhällsvetenskaperna, är en normativ disciplin. Eftersom juridikens forskningsobjekt är rättsnormer, påstår man att det ger juridiken, förstått som en vetenskaplig synpunkt till rätten, sin särskilda karaktär: den är ett internt perspektiv till den rättsliga ordningen. Domstolsjuristen lika väl som universitetsjuristen sägs delta i den rättsliga verksamheten som medverkande. Juristen betraktar rätten som en ordning av regler och normer som i princip måste godkännas som legitima. Annars, sammanfattar man, blir juristens arbete meningslöst.

Konformismen och konservatismen som är så tydligt inbyggda i det interna perspektivet som rättsdogmatiken står för förklarar långt varför så kallade »rätt och samhälle« –inriktningar har blivit populära. I stället för de olika försök att skapa ett perspektiv som skulle göra en kritik *inifrån* rätten tänkbar, kan sådana »rätt och samhälle« – frågeställningar erbjuda ett externt eller utvändigt perspektiv som möjliggör en kritik *utifrån* rätten rörande rättsnormernas grundläggande legitimitet. Den stadgade rätten kan då vara inte bara »dålig« rätt som behöver enbart reformer och finjusteringar *de lege ferenda*, utan den kan också framstå som »fel« eller helt »oacceptabel« rätt. De kriterier som används i rättsens evaluering kan i så fall vara externa: politiska, etiska, moraliska och så vidare.²

---

1 Jag vill tacka Inger Johanne Sand och hennes kollegor på den Norska rättsfilosofiska föreningen för en inspirerande debatt som har inverkat på utvecklingen av denna uppsats.

2 Se också Gustafsson 2002, s. 71-81. Om ett försök att »moderera« det externa perspektivet, det vill säga att klargöra rätten från ett internt perspektiv *utan att tillägna det*, se van de Kerchove – Ost 1988, s. 29-30.

Men vad betyder det egentligen då man påstår att juridiken är en normativ disciplin? Är svaret faktiskt så enkelt att man bara hänvisar till rättsvetenskapens normativa forskningsobjekt, det interna perspektivet och de dogmatiska slutsatserna som man tydligen då måste dra? Vad är en normativ vetenskap överhuvudtaget? Mitt syfte är att här se närmare på de olika normativa strukturer som råder inom rättsvetenskapen, men mina utgångspunkter kan inledningsvis förfalla ovanliga.

För att börja, vill jag närmare utreda en känd infallsvinkel som tycks vara både extern och extrem, nämligen Michel Foucaults »anti-juridiska« position. Då Foucault utarbetade sitt genealogiska projekt skrev han på följande sätt:

Man håller envist fast vid en viss bild av makten-lagen, av makten-suveräniteten som rättsvetenskaperna och den monarkiska institutionen har ritat upp. Och det är den bilden man måste befria sig från, det vill säga från föreställningen om lagens och suveränitetens teoretiska företrädare, om man vill göra en analys av hur makten konkret och historiskt har verkat. Man måste bygga upp en maktens analytik som inte längre tar rätten som mönster och regel. (Foucault 2002, s. 101).

Särskilt i juridisk och rättsociologisk litteratur har man ofta förstått Foucaults kritiska tankegångar framför allt som en maktcentrerad uppfattning om rätt som en social institution. Foucaults rättskritik vore då en politisk – och kanske också etisk – kritik av rätten uppfattad som ett maktmedel. Men jag skulle hemsrälla ett annat ränkesätt. Om vi vill relatera denna »antijuridiska« position till Foucaults andra verk från samma period, måste frågan enligt min uppfattning snarare gälla de strukturer genom vilka vetandet och sanningen tillverkas. Då Foucault talar om la-

gens och suveränitetens »teoretiska företrädare« eller om lagen som »mönster och regel«, visar han främst till de normerande mönster som reglerar tillverkningen av vetandet och sanningen i ett modernt samhälle.

Hur framgår då denna normerande eller reglerande tillverkning av vetander i juridik?

2. Rättens suveränitet

För att besvara denna fråga har jag bestämt mig för att se närmare på en inställning till rätten som ofta beskrivs som just »normativ«, nämligen Hans Kelsens rena rättslära. Men i stället för att betrakta den vanliga litteraturen – oftast hänvisar man till den berömda andra upplagan som utgavs 1960 (Kelsen 2000) – inriktar jag mig på den period som sträcker sig från Kelsens *Habilitationsschrift* från 1911 (Kelsen 1911) till den första upplagan av *Den rena rättsläran* (Kelsen 1994).³ Medan Kelsens senare intressen var talrika och på något sätt påverkade av de olika dispyterna kring hans lära, utgör den tidiga »Wienperioden« från början av 1900-talet upp till inflyttningen först till Schweiz 1933 och senare till USA vid början av andra världskriget en koherent teoretisk helhet.⁴

3 Den enda översättningen till svenska som jag känner till är en ofullständig sammanfattning av den första upplagan från 1933 som också kom ut på italienska, spanska och franska. Se Kelsen 1933.

4 Det finns naturligtvis inte bara »ett« Kelsen, men i det här sammanhanget försöker jag fokusera på perioden som kan tolkas som den första utformningen av den rena rättsläran. Om den »andre« Kelsen (eller en av de flera andra), se t.ex. Gustafsson 1995.

Särskilt skall jag studera boken *Das Problem der Souveränität* från 1920 (Kelsen 1981). Denna bok har alltid varit viktig i folkrätten, eftersom den kanske är det första uttrycket för Kelsens »pacifistiska upplösning« av antinomien mellan nationella rättsordningar och den internationella rättsordningen. Men i det här sammanhanget är jag mera intresserad i hur den bidrar till Kelsens rena rättslära som en normativ teori såsom bokens underrubrik redan låter förstå.

Jag försöker sammanfatta bokens teoretiska påstående rörande suveränitet med hjälp av sju argument som borde följa logiskt på varandra.

För det första är suveränitet för Kelsen – liksom för den tyska traditionen överhuvudtaget – alltid statssuveränitet och inte folksuveränitet såsom Rousseau och den franska traditionen kanske skulle framhålla. Som en teoretisk fråga tillhör suveräniteten en juridisk lära om staten (*Staatsrechtslehre*). Teorin om suveräniteten måste då själv vara en juridisk teori, inte till exempel en teori om »faktisk« makt såsom en sociologisk synvinkel kanske skulle förstå suveräniteten (Kelsen 1981, s. 11-12).⁵

För det andra, om det nu måste handla om en juridisk teori rörande statssuveränitet, kan inte heller staten själv betraktas som en faktisk entitet. Staten måste anses vara en personifiering av rätten, alltså en juridisk person. Med andra ord, om staten och rätten är jämförbara, måste statens suveränitet också vara jämförbar med rättens suveränitet. En juridisk suveränitetsteori är alltså en teori om rättsuveränitet (Kelsen 1981, s. 22-27).

För det tredje måste en juridisk suveränitetsteori vara »normlogisk«. Det normlogiska krav som Kelsen här uppställer betyder två olika saker. Å ena sidan måste föremålet för en juridisk teori vara ett normativt objekt. Rätten tillhör »börats« värld där alla möjliga objekt för en vetenskaplig undersökning är normativa enheter. Men å andra sidan måste de ovannämnda normativa enheterna stå i logiska relationer till varandra. Kelsen – liksom alla »normativister« – påstår att man inte kan härleda en norm från ett faktiskt förhållande utan bara från en annan norm. Man måste alltid härleda en rättsnorms normativa giltighet från en högre norm, eftersom vi annars inte alls kunde tala om ett rättsligt vetande (Kelsen 1981, s. 8-9).

För det fjärde är det logiska normsystemet som rättsvetenskapen söker efter följaktligen en skiktstruktur som innehåller normer av varierande normativ kraft: högre normer och lägre normer. Till och med den högsta normen måste logiskt sett härledas från något ännu högre. Därför finns på den allra högsta nivån något som kallas den ursprungliga normen. Denna ursprungliga norm är en nödvändig logisk förutsättning för den normativa skiktstrukturen och denna norm blir senare den berömda »transcendental-logiska« grundnormen. Det logiska system som normerna på detta sätt utgör kallas för rättsordningen som också är föremålet för juridiskt vetande (Kelsen 1981, s. 92-93).⁶

För det femte kännetecknar tre egenskaper rättsuveräniteten, som alltså sammanhänger med rättsordningens suveränitet. »Överhöghet« betecknar att ingen annan normativ ord-

5 Jämför Kelsen 1928 och Kelsen 1970.

6 Om grundnormen som en »transcendental-logisk« förutsättning, se också Kelsen 1994, s. 66-67.

ning kan stå ovan om rättsordningen. Från Kelsens ståndpunkt skulle den här möjligheten gälla närmast olika naturrättsliga teorier som underställer rättsordningen någon etisk ordning. »Enhetligheten« pekar på att rättsordningen som föremålet för rättsligt vetande ~~måste vara logiskt inramad till en enhet. Kravet på en enhetlig systematik eller en »arkitektonik«~~ innefattande alla enskilda normer är ett uttryck för den kantianska epistemologi som alltid ligger bakom Kelsens teoretiska resonemang. Och slutligen rättsordningens »unika« karaktär förutsätter att den är skild från alla andra normativa ordningar, såväl från till exempel olika etiska ordningar som från andra rättsordningar. Även om rättsordningen är en formell och begreppslig helhet, är den alltid unik i den meningen att rättsnormerna som den innehåller är teoretiska satsen som har bevisats från verkliga enskilda rättsregler i ett existerande rättssystem (Kelsen 1925, s. 109).

Som sitt sjätte argument påstår Kelsen att om vi godkänner de fem föregående argumenten rörande rätt och suveränitet, svarar rättsordningens suveränitet för rättsordningens positivitet. Om vi talar om rättsordningen som den »högsta«, »enhetliga« och »unika« ordningen, är det också frågan om positiv rätt i Kelsens mening (Kelsen 1925, s. 105). Det är värt att observera att positiv rätt för Kelsen inte är faktisk stadgad rätt, utan att rättsordningen som positiv rätt alltid består av rättsnormer, det vill säga teoretiska satsen som utformas från faktiska rättsregler. Det ~~här måste vara det vanligaste missförståndet rörande den rena rättsläran och Kelsens posi-~~

tivism bland både dess anhängare och kritiker.⁷

Som sitt sjunde och sista argument påstår Kelsen att om rättsordningens suveränitet är bara en synonym för dess positivitet, måste rättsordningens suveränitet då också vara jämförbar med renheten hos juridiskt vetande. Den »högsta«, »enhetliga« och »unika« rättsordningen är en teoretisk helhet som har skapats för rättsvetenskapen. Att rättsordningen är en suverän ordning försäkras den som föremålet för en vetenskaplig infallsvinkel till rätten som enligt Kelsen kan vara enbart »ren«. Från början har Kelsens utgångspunkt varit att skapa ett perspektiv på rätten som fyller de förutsättningar som en modern vetenskap kräver (Kelsen 1925, s. 105-106).

Med andra ord, Kelsens centrala fråga har mindre att göra med ontologiska synpunkter gällande rättsnormer än de epistemologiska förutsättningarna för en rättsvetenskap, även om dessa har inbördes anknytningar. Man kunde till och med påstå att i överensstämmelse med sina kantianska och neokantianska inspirationskällor försöker Kelsen förstå och begripa rättsnormen så att en vetenskaplig rättslära vore möjlig. Då skulle Kelsen utforma juridiska begrepp utifrån de krav som en vetenskaplig rättslära framställer. Det är inte rättsnormernas särskilda egenskaper som ger rättsvetenskapen ett bestämt perspektiv, normativt eller annat, utan nästan tvärtom: en bestämd synvinkel, nämligen ett vetenskapligt perspektiv, förutsätter att vi uppfattar och klarlägger rättsnormerna på ett särskilt sätt.

7 Om olika tolkningar av »positivitet«, jämför Kelsen 1981, s. 87-88, fotnot 1, och Bergbohm 1973, s. 51-53, fotnot.

I så fall är det klart att Kelsens »normlogiska« tankeschema egentligen innehåller två normativa ordningar eller att det lider av ett slags dubbelnormativitet. Den första ordningen svarar för det normativa föremålet för den rena rättsläran, det vill säga »rättsnormerna«, medan den andra innehåller de normer som reglerar hur det juridiska vetandet bör vara tillverkat, eller med andra ord ett slags »logik« som ligger bakom det juridiska tänkandet. Den senare ordningen skulle då innehålla sådana grundsatser som skiljaktigheten mellan »varat« och »börat«, de särskilda relationerna mellan normativa satser, den förutsetta grundnormen, och så vidare.

Men hur borde man då förstå Kelsens »logiska« ordning? Vad har den att göra med juridiken som en normativ vetenskap?

3. Vetandets logiska reglering

Det råder en uppenbar samklang mellan Kelsens uppfattning om juridikens »normlogiska« krav och det sätt på vilket den fenomenologiska filosofen Edmund Husserl förstår logiken. Eftersom logiken reglerar ett kunskapsområde med normativa satser, påstår Husserl att logiken själv är en normativ vetenskap. Enligt Husserl undersöker och mäter logiken i vilken utsträckning en given vetenskap motsvarar sin idé. Inom logiken kunde man till exempel fråga om juridiken eller vetenskapen om rätten i själva verket är jämförlig med de förutsättningar som har ställts upp för en sådan vetenskap. Och mätningen sker med hjälp av normativa satser (Husserl 1980, p. 26).

Vi kunde till exempel tänka oss att en Kelsen eller motsvarande person begär något i stil med: »Juridiken bör vara en ren teori av normer.« Den rena rättsläran innehåller naturligtvis ett stort antal sådana mätande krav, men eftersom min avsikt här bara är att förklara själva principen bakom Husserls tänkande, fokuserar jag bara en hypotetisk sats. Den normativa bör-satsen som kräver att juridiken som vetenskap måste komma fram till en särskild nivå av »renhet« innehåller också en evaluering. På samma gång som den som ställer kravet förutsätter sådana krav, skulle hon eller han nämligen också yttra att bara en ren teori av normer är en »bra« – eller »äkta«, eller »acceptabel«, eller motsvarande – rättsvetenskap (Husserl 1980, s. 44-45).

I så fall skulle Kelsens logik mäta hur bra den existerande juridiska vetenskapen motsvarar sin idé om »renhet« som i det här fallet Kelsen själv naturligtvis har bestämt. Ett vetenskapligt försök är kanske renare än ett annat, en viss teori bättre än en annan. Och på rangsystemets botten hittar vi kanske något som är helt och hållet oacceptabelt. Men det finns alltså olika stadier av »renhet«, och från alla sådana exempel kan vi skapa en slags hierarki: vi har »rena« läror, »renare« läror, kanske till och med den »renaste« läran. Men till slut måste vi åtminstone logiskt anta själva idén om »renhet« fast ingenting i den reella världen kan nå upp till den.

Denna hierarki av olika grader av renhet som vi då kommer till är en normativ struktur som måste – och här är Husserl helt överens med Kelsen – stödjas med hjälp av en grundnorm. Men Husserl utreder grundnormens särskilda egenskaper lite mer i detalj än Kelsen som bara »förutsätter« den. Enligt Husserl har denna grundnorm två olika funktioner. För det första svarar den i sista hand

för den normativa regleringen av tillverkningen av vetandet. Grundnormen skulle då ge sin normativa kraft och giltighet åt alla möjliga epistemologiska krav och metodologiska regler. I den här meningen motsvarar Husserls grundnorm mera eller mindre Kelsens uppfattning om den ursprungliga normen. Men för det andra bestämmer Husserls grundnorm också den unika identiteten av en given normativ ordning i sitt »predikativa innehåll«. Enligt Husserl kan varje normativ sats nämligen utformas också på ett teoretiskt sätt (Husserl 1980, s. 27).

Så när en Kelsen eller motsvarande person hypotetiskt förutsätter att »juridiken bör vara en ren teori av normer«, påstår han följaktligen också att en sådan rättsvetenskap, nämligen en ren teori av normer, har särskilda unika egenskaper som skiljer den från alla andra vetenskaper. På denna punkt är Husserls mening att sådana egenskaper inte kan bestämmas eller stipuleras normativt genom regler, utan de kan bara härledas från grundnormens predikativa innehåll med hjälp av en teoretisk undersökning:

Om en normativ vetenskap vill vara värd sitt namn, om den vill vetenskapligt undersöka relationerna mellan normativa omständigheter och grundnormen, då måste den undersöka relationernas teoretiska kärna och följaktligen komma in i de relevanta teoretiska vetenskapernas värld. Med andra ord, alla normativa discipliner längtar efter vetandet om särskilda icke-normativa sanningar [...] (Husserl 1980, s. 49)

»Normlogisk« betydde två olika normativa ordningar för Kelsen, nämligen själva rättsordningen och de normativa förutsättningarna för juridiskt vetande. Om det är så, är han och talrika efterföljare av den rena rättsläran (och den vulgära uppfattningen av rättspositi-

vismen som följde på den rena rättsläran) inte helt medveten om den andra ordningen och hur den inverkar på den första. I stället sammanfogar Kelsen de båda ordningarna genom sitt suveränitetsbegrepp. Med två skilda normativa ordningar borde vi egentligen också ha två olika ursprungsnormer eller grundnormer och de står för två skilda predikativa innehåll, nämligen för normativitet eller normens idé och för idén om begreppslik renhet. I Husserls mening borde bägge två undersökas teoretiskt.

Men i Kelsens schema är det bara fråga om hur den andra »logiska« ordningen normativt reglerar den första ordningen av »normer«. I den meningen är Kelsens rena rättslära inte en teoretisk vetenskap alls utan bara normativ i samma mening som Husserls logik. Den rena rättsläran, oförmögen att ge den teoretiska insikten rörande rättsnormer, skulle enligt detta begränsa sig själv till en samling av normativt bindande metodologiska anvisningar vars enda bestämmelse är att styra produktionen av vetandet mot en vetenskaplig riktning. Men det är viktigt att märka att en sådan epistemologisk reglering av vetandet har mera att göra med Kelsens neokantianska bakgrund än med någon öppen eller medveten konservativ politisk styrning av rättsvetenskapen, vilket brukar vara den vanliga kritiken mot den rena rättsläran.⁸

För Kelsen fungerar suveräniteten i första hand som en epistemologisk garanti för det rättsliga vetandets renhet. Han utvecklar aldrig renheten teoretiskt, utan renheten är ett normativt krav som rättsvetenskapen måste nå genom att följa de påbud som den rena

8 En epistemologisk reglering av vetande kan naturligtvis ha politiska konsekvenser, men det är en annan fråga.

rättsläran bestämmer. Men eftersom renheten själv aldrig har definierats som ett vetenskapligt begrepp, måste man på något sätt undvika de riskabla grundläggande följdfrågorna. På både normernas och renhetens nivåer hindrar Kelsens suveränitetsbegrepp oss från att följa den normativa hierarkin ändå upp till grundnormernas predikativa innehåll för att teoretiskt utarbeta den juridiska vetenskapens primära fråga: Vad är en rättsnorm?

4. De totaliserande teorierna

När Foucault talar om »lagens och suveränitetens teoretiska privilegium«, hänvisar han enligt min uppfattning närmast till »normlogikens« andra »logiska« ordning och hur den svarar för vetandets normativa reglering. Foucaults grepp syftar på de epistemologiska krav som är ansvariga för en given vetenskaps normativa karaktär. Och enligt Foucault spelar just den normerande strukturen som lagen står för en särskild roll i hur vetandet och sanningen överhuvudtaget tillverkas:

Att inte behandla straffrättens och de humanistiska vetenskapernas historia som två skilda serier, som när de blandas skulle utöva en störande eller nyttig inverkan – vilket man nu föredrar – antingen den ena på den andra eller på varandra, utan istället försöka utröna om de inte äger en gemensam härkomst [*matrice*] och om de inte båda är underkastade en »epistemologisk-juridisk« transformationsprocess [...] (Foucault 1987, s. 32-33).

Den »antijuridiska« positionen som jag började med har i så fall mindre att göra med lagen eller rätten som en social institution än med de olika normerande mönster som svarar för en reglering av vetandet och kontroll av

vetenskapliga diskurser.⁹ Rätten kan ju förstås som en process i vilket en särskild tillverkning av vetandet skapas, men då talar vi hellre om processens strukturella egenskaper. Och såsom jag försökt visa, spelar sådana processer en viktig roll också i rätten genom sin dubbelnormativitet: juridiken är en normativ vetenskap på två olika nivåer.

Foucault skulle emellertid aldrig återvända till någon »teoretisk« helhetssyn, fenomenologisk eller annan, för att förklara den sociala världen. I stället för de »totaliserande teorier« som inverkade med lagen som »mönster och regel«, försökte han i sitt genealogiska projekt befria avvikande diskurser från en sådan teoretisk kontroll trots att alla dylika emanciperade uttryck är problematiska när det gäller Foucaults maktanalys. Men fast kamperna på maktfältet framställdes som stridande diskurser, var Foucaults maktanalys aldrig bara beskrivande. Eftersom det alltid var mera eller mindre lätt att urskilja de avvikande diskurser som behövde genealogens analytiska hjälp, kan vi kanske också anta att det trots allt fanns en metaetik som på något sätt styrde analysens gång.

Litteratur

- Bergbohm, Karl. *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Kritische Abhandlungen. Erster Band.* Glashütten im Taunus: Detlev Auvermann, 1973.
- Foucault, Michel. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse.* Översättning av C. G. Bjurström. Lund: Arkiv, 1987.

⁹ Se Foucault 1994 och Minkkinen 1997.

- Foucault, Michel. »La vérité et les formes juridiques«, s. 538-646, i *Dits et écrits. Tome II. 1970-1975*. Paris: Gallimard, 1994.
- Foucault, Michel. *Sexualitetens historia, del 1. Viljan att veta*. Översättning av Britta Gröndahl och Per Magnus Johansson. Göreborg: Daidalos, 2002.
- Gustafsson, Håkan. »Den andre Kelsen«, s. 3-18, *Retfærd* 71, 1995.
- Gustafsson, Håkan. *Rättens polyvalens. En rättsvetenskaplig studie av sociala rättigheter och rättssäkerhet*. Lund: Lunds universitet, 2002.
- Husserl, Edmund. *Logische Untersuchungen. Erster Band. Prolegomena zur reinen Logik*. 6. Auflage. Tübingen: Max Niemeyer, 1980.
- Kelsen, Hans. *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. 1. Auflage. Tübingen: Mohr/Siebeck, 1911.
- Kelsen, Hans. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin: Julius Springer, 1925.
- Kelsen, Hans. *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*. 2. photo-mechanisch gruckte Aufl. Tübingen: Mohr, 1928.
- Kelsen, Hans. »Den rena rättsläran: dess metod och grundbegrepp«, s. 193-244, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, Vol. 36, Nr. 3, 1933.
- Kelsen, Hans. *Über Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode*. Neudr. d. Ausg. Tübingen 1911. Aalen: Scientia, 1970.
- Kelsen, Hans. *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. 2. Neudruck der 2. Auflage, Tübingen 1928. Aalen: Scientia, 1981.
- Kelsen, Hans. *Reine Rechtslehre. Einleitung in die Rechtswissenschaftliche Problematik*. 1. Auflage. Aalen: Scientia, 1994.
- Kelsen, Hans. *Reine Rechtslehre*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1960. Wien: Verlag Österreich, 2000.
- van de Kerchove, Michel & François Ost. *Le système juridique entre ordre et désordre*. Paris: PUF, 1988.
- Minkkinen, Panu. »The Juridical Matrix«, s. 425-443, *Social & Legal Studies*, Vol. 6, Nr. 3, 1997.

Författareupplysningar

Panu Minkkinen är forskare och vicedirektör vid Helsingfors universitets forskarkollegium, Finland.